

УДК 821(4).09:398.22.001

Ірина **Костюк**

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри історії і теорії
мистецтва Львівської національної
академії мистецтв

Культура ХХІ століття у полоні міфологій: причини та перспективи

Анотація. Провідними засадами функціонування міфів у сучасній культурі визначені уніфікація та зміна образу культури, вплив культури центрів на периферію, сценарії поведінки, співпраця колективного несвідомого та індивідуальної психіки, постійне підживлення старих міфів, побутування «світської релігії», універсальність міфу як форми моделювання світу. Аналізуються особливості функціонування міфів у сучасності, принципи нової міфотворчості.

Ключові слова: принципи міфотворчості, сценарій поведінки, колективне несвідоме, «світська релігія».

Реалії ХХІ століття ставлять перед культурою низку важливих запитань, що потребують вирішення, – куди прямує сучасне суспільство, якими мають бути його прагнення, якими можуть бути засоби для досягнення цих прагнень, яка роль культури у світі інформаційних технологій і в технократичному суспільстві, які виклики чекають людину та чи зможе вона протистояти цим викликам. Очевидно, слід шукати допомоги в тих засадничих механізмах людської поведінки, що сформувалися впродовж тисячолітньої історії людської цивілізації, адже основні страхи та бажання людини залишаються незмінними від сивої давнини до сучасності. Усе це ми знаходимо в міфах.

ХХ століття відкрило нову сторінку в інтерпретації міфу – визначальні наукові засади трактування міфу запропонували Дж. Фрейзер, Б. Малиновський, З. Фройд, К. Юнг, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, Е. Кассіре, Р. Барт. Саме тоді з міфом почали пов'язувати первні людської свідомості, буття, пошук витоків культури, значно тіснішим став зв'язок міфу з ідеологією та суспільною

психологією. Міф почали позиціонувати як один з найважливіших ключів до розуміння людини, у ньому сконцентрований багатовіковий, архетипний і несвідомий досвід людства. Особливість міфу полягає в тому, що з його допомогою робиться спроба розгадати те, що переважно неможливо зрозуміти й визначити раз і назавжди: людина, провідні механізми її поведінки, створення світу, природи, Всесвіту, людини, керування ними, смерть, народження, смисл буття, існування після смерті.

Безсумнівно, міфологія – це вічний і практично незмінний світ, який створила людина для того, щоби пояснити природу, космос і саму себе, щоби зрозуміти ту силу, яка всім керує і на ласку якої можна покластися, щоби торкнутися таємних механізмів, які проводять у рух усе суще, зрештою, щоби забезпечити собі безсмертя за межею життя. Міфологія така сама різноманітна, як людство та його культура, хоча не викликає сумнівів наявності єдиних для усіх наріжних образів і сюжетів. Вона пройшла складний і тернистий багатовіковий шлях від найпримітивніших вірувань до міфів, що вражають художньою досконалістю і глибиною думки. Як слушно зазначає Дж. Кемпбел, «за всіх часів і обставин, у всіх куточках населеного людьми світу процвітали їхні міфи, й були вони живим натхненням для всього, що тільки могло з'явитися з діяльності людського тіла чи розуму. І не буде надто великим перебільшенням, коли ми скажемо, що міф – це той таємний отвір, через який невичерпні енергії космосу виливаються у вияви людської культури. Релігії, філософії, мистецтва, суспільні форми людини первісної та історичної, першовідкриття в науці та технології, ба навіть сновидіння, що псують нам сон, – усе це випари з кипучого, основоположного, магічного кола міфу» [1, с. 7].

У міфології таємнича, неоднозначна, символічна й дуже гарна мова, яка відображає мудрість, пошуки, спокуси, страхи й надії багатьох поколінь, які марно намагалися відповісти на запитання про те, хто вони. Вона вічна, як вічні страждання і радощі людей, які її живлять. Вона свідома, оскільки стимулює творчість, формує мораль, дає можливість вірити й сподіватися, що життя не закінчується зі смертю. Вона руйнівна, коли стає інструментом захоплення і втримання влади для фанатиків і шарлатанів, коли штовхає натовп на дике насильство або захист своїх ідеалів, або придбання вічного блаженства шляхом самознищення.

Упродовж саме XX ст. спостерігаємо великий інтерес до міфології, який виявляє ідеологія і практична політика, бо вони широко використовують міфологію та її символи, у тому числі релігійні. Поряд з релігійною міфологією поширення має політична та ідеологічна міфологія, і не лише в тоталітарній державі, де вона найбільше помітна, але і в будь-якій іншій, де вона функціонує переважно дуже приховано або в перетвореній формі, наприклад, у рекламі. Загалом, у вітчизняній науковій літературі ще мало комплексних досліджень, присвячених міфології, її актуальним проблемам, її місцю в житті людини й суспільства, її здатності вирішувати найскладніші питання буття і, перш за все, існування після смерті. Віра в потойбічне – у Бога й безсмертя – глибоко коріниться у звичаях і традиціях, чинячи величезну підтримку різним забобонам. Між тим, людина схильна приймати релігійні та інші міфи на основі своєї родової, етнічної чи культурної приналежності та психологічної схильності, а не тому, що доведена їхня істинність.

Одвічні питання міфології, а саме – божественне і священне, життя і творення, смерть і безсмертя, потойбічне і надприродне, – завжди пов'язані з вічністю. Наше ставлення до вічності має бути винятково поштивим, оскільки вона, як життя і смерть, принципово непізнавані. Релігійна міфологія дозволяє певним чином наблизитися до вічності, у першу чергу, за допомогою батьків, особливо архетипів Великого Батька і Великої Матері, а також за допомогою дарованої нею надії на безсмертя (вічне існування). Невипадково в християнстві, наприклад, віруючий у Бога поєднується з ним за порогом життя – у вічності.

Природно, міфологічне розуміння вічності відрізняється від того, котре могла б запропонувати наука, але й таке розуміння цілком необхідне, тим більше, що воно давно й органічно вплетене в нашу духовність. Звернемо увагу й на те, що й тоталітарна міфологія також постійно звертається до вічності. Маємо на увазі нацистську й комуністичну доктрини: перша проголошувала тисячолітній рейх, що означає встановлення вічного царства, побудованого на нацистських ідеях і принципах; друга – вічний рай на землі в дуже примарному майбутньому.

Релігійна віра закодована саме в міфології народу. Як відомо, для примітивних народів «релігійне» тотожне «соціальному» (цю думку обстоював ще Е. Дюркгейм). Парадокс полягає в тому, що

в сучасному світі «сакралізація» соціуму, безмежне поклоніння перед ним і створюваними ним міфами також абсолютні, як у давнині, але тепер вони набувають інших культурних форм.

Міф є феноменом не лише культурним, багато в чому залежним від культурного контексту доби, але й феноменом соціальним, психологічним, оскільки виступає засобом соціальної самоідентифікації індивідів і суспільства. Як стверджує Л. Воеводіна, «міф засадничо виступає як джерело масової енергії, її згусток, він здатний мобілізувати групи людей до певних дій, чи це виконання релігійного ритуалу, революційний рух, вибори президента чи здійснення престижної покупки під дією реклами чи привабливості лейбла» [3, с. 134]. Отже, у міфі концентрується певне світорозуміння, що автентичне для цієї культури й не потребує доказів.

Як окремі міфи, так і міфологічні системи різняться за своєю значущістю, масштабністю. Дослідник Ю. Антонян досить вищепно виокремив особливості функціонування будь-якої міфологічної системи, яка повинна:

1) оточувати урочистою величчю певні вічні таємниці, сакральні сутності, надприродних істот, у тому числі злих і руйнівних;

2) підтримувати своїм авторитетом певні сили, символи й уявлення, створювати єдині для всіх духовні й моральні норми;

3) забезпечувати передавання і збереження власних священних традицій, що створює віру в їхню непорушність;

4) переконувати, що передавані цінності вічні, надійно захищені, інформація про них позбавлена спотворень, не підлягає перегляду й не може бути сфальсифікована;

5) оберігати чистоту доктрини;

6) створювати богів (божества), деміургів, пророків, святих, героїв і т.д. [4, с. 17].

Якщо уважно розглянемо найдавніші міфологічні системи, які витримали випробовування тисячоліттями, то переконаємося – запропонований перелік абсолютно вірний, понад те – він цілком відповідає засадам функціонування міфів у сучасному світі. Якими ж є засади актуалізації міфів сьогодні, що полегшує їхнє функціонування в сучасній культурі? Можемо виділити кілька таких факторів:

- до уніфікації та широкого розповсюдження тієї самої куль-

турної продукції, тих самих моделей поведінки й тих самих міфів призводять засоби масової інформації. Це ситуація, коли весь світ перетворений на своєрідне «велике село», «глобальну ойкумену» (терміни Ульфа Ганнерса), де відбувається активна міжкультурна взаємодія, якій сприяють сучасні інформаційні технології, розвиток транспортних комунікацій, розквіт туризму (саме тому традиційних культур залишається все менше, і практично всі вони відчують натиск модернізації);

- зміна образу культури, інтенсифікація соціальних змін, створення інформаційного суспільства, визначення стандартів у різних сферах життя (усе це відбулося під впливом попереднього фактора), а це призводить до стирання кордонів між різними націями, країнами, створення єдиного інформаційного поля планети, а в результаті – міфологізації суспільної свідомості. «Міф у сучасному постіндустріальному суспільстві постає продуктом масового виробництва, принципом організації масової свідомості, а телебачення — основним міфотворцем» [5, с. 66];

- культура центрів (інформаційні потоки найчастіше одновекторні, скеровані зі спеціалізованого або регіонального центру до периферії) дуже сильно впливає на периферію, тому виникає проблема збереження культурної та національної ідентичності. Тут ми знову потрапляємо в поле дії міфів: пошук «національного коріння», «витоків» набуває форми нової міфотворчості. Наприклад, Л. Воеводіна так пояснює відсутність у сучасному російському суспільстві ідейної підтримки демократичних реформ і ліберальних цінностей (що нас постійно дивує в контексті війни на Донбасі): «...не існує позитивної соціальної міфології, здатної формувати позитивне мислення сучасної людини за допомогою створення зразків для наслідування, без чого суспільство деморалізоване» [3, с. 140]. Отже, висновок – міфологія усвідомлюється головним ресурсом модернізації країни;

- міфологізована повсякденність (т.зв. сценарій поведінки) – людина засвоює світ загалом не з власного досвіду і навіть не стільки з колективного (що постає як наочний посібник), а зачує його як щось іманентне. Архетипний індивід звільняється від коливань культурної моделі світу, де будь-яке правило має бути апробоване досвідом: «архетипна людина віддає себе вічному та незмінному світові, в якому все наперед визначено і в якому її благополуччя забезпечене беззастережним виконанням

такого самого одвічного кодексу правил» [6, с. 170]. Архетипи безсмертні, вони щоразу знаходять для себе нове міфологічне вираження. Навіть не усвідомлюючи, ми постійно намагаємося дотримуватися міфологічної циклічності життя (святкування Нового року, народження дитини, новосілля та ін. – це потреба сучасної людини в періодичному програванні міфологічних сценаріїв повторного створення, ностальгія за оновленням, бажання ввійти в нову історію оновленого світу);

- вплив колективного несвідомого, яке акумулює в собі досвід. Можна з цього приводу, наприклад, стверджувати, що всесвітня історія – це історія війн і насильства, відображена в низці архетипів і міфів, але також і нескінченний ланцюг творчості та любові, це також закріплено в міфології. Одне й друге відклалося в колективному (історичному) несвідомому. Як слушно зазначає Ю. Антонян, «навіть теоретично не можна ставити утопічне завдання... знищити колективне несвідоме, а отже, і міфологію – це було б катастрофою для людини і людства, які навчилися жити за допомогою саме цих механізмів і інакше існувати не можуть» [4, с. 171];

- особливості людської індивідуальної психіки, адже міфотворчість становить безперервний процес, у давнину і в наші дні він будується через універсальний соціально-психологічний механізм, а міфологізація реалій навколишнього світу й самого себе виражає глибинні потреби людства. У створенні сучасних міфів активно беруть участь не тільки архетипи колективного несвідомого (про них ми вже говорили), але й несвідомі процеси в індивідуальній психіці. Саме завдяки «співпраці» цих двох рівнів індивідуальна психіка сприймає та вбирає міфи, навіть понад те – весь час вимагає їх. Схожість міфологій різних народів пояснюється фундаментальною схожістю людської психіки. На рівні індивідуального сприймання міф ніколи повністю не зникав: він виявлявся у сновидіннях, фантазіях, прагненнях людини (численна література з психології привчила нас до відкриття великих і малих міфологій у несвідомій та напівсвідомій діяльності кожного індивідуума);

- життя людей постійно підживлює «старі» міфи, не дає їм застаріти та зникнути. Це особливо стосується релігійних міфів (М. Еліаде, зокрема, стверджує, що саме християнство пролонгує «міфічний» процес життя в сучасному світі), які постійно збагачуються за рахунок теології, психології, історії, філософії, а також,

можливо, і містики. При цьому і «старі», і «нові» міфи ніби нанизуються на віковічні фундаментальні архетипи. Художні образи, якими ми захоплюємося сьогодні, не померли разом зі своїми творцями – віруваннями та міфологією, а самі образи є формою буття міфологічних змістів: «сам зміст міфів є першоосновою, яка народжує потім образи, символіку, атрибутику, інтерпретації, які, у свою чергу, отримують власний суверенітет і починають автономний рух, інколи суттєво впливаючи, навіть змінюючи першооснову» [4, с. 182];

- міфологія цілком може жити й розвиватися під виглядом того, що С. Московичі називає «світською релігією» – вона не стосується бога, кожна нація визначає її для себе як певну догму, священні тексти, якими керується, героїв в якості святих; така світська релігія відповідає певним психологічним потребам, «проникаючи в пори масового суспільства, вона стає суттю людського життя, енергією вільної віри» [7, с. 419-421]. Справді, для будь-якої країни такими догмами є певні багатовікові національні традиції, священними текстами є Конституція та різноманітні кодекси законів, а героїв у якості святих кожен вибирає для себе сам – політики, науковці, актори, спортсмени та ін. Для підтримання такої світської релігії використовуються засоби міфології – сукупність церемоній, емблем, паролів (лозунги, гасла, заклики на кожному кроці) та ін. У свій час викриття злочинів Й. Сталіна було грубим порушенням міфологічних законів – замах на архетип Великого Батька, тому збереження в таємниці його кривавих злочинів необхідне було для захисту революційних ідеалів і основ нового суспільства. (Вичерпний аналіз аспектів міфологізації вчень більшовизму та нацизму зробив М. Еліаде [8, с. 15-23], роль міфології у становленні тоталітаризму – Ю. Антонян [4, с. 197-201]). У цьому контексті можемо розглядати й систему освіти – у всьому, що сучасна людина називає навчанням, освітою та дидактичною культурою, ми бачимо ту функцію, яку в архаїчному суспільстві виконував міф. Як стверджує М. Еліаде, «і не лише тому, що міфи становлять суму родових традицій і норм, які важливо не порушувати, але й тому, що їх передання – зазвичай таємне, стосується посвячення – більш чи менш еквівалентне «освіті» у сучасному суспільстві» [8, с. 187];

- новий міф постає у вигляді хибної мобілізуючої структури, здатної безболісно вписувати людину та маси в соціальну реаль-

ність, створюючи при цьому у своїх прибічників враження істинності та стану психологічного комфорту. Широко впроваджена в масову свідомість телевізійна реклама чинить значний вплив на культурно-інформаційний простір, який вона створює багато в чому за принципом міфологізації дійсності. Вплив цього фактора актуалізації міфів у сучасному світі викладає і Л. Воеводіна: «Інформація, оформлена в оболонку міфу, набуває чуттєво-виражальної конкретності, легко запам'ятовується, естетизує життєвий світ сучасної людини та кидає її, у кращому випадку, в обійми ілюзій, у гіршому – робить об'єктом різних маніпуляцій, у тому числі політичних» [3, с. 138-139];

- універсальність міфу як форми моделювання світу. Справді, універсальний характер міфу дозволяє розглядати культуру не як щось фрагментарне, а як цілісне, оскільки міф синтезує та пов'язує різні явища релігії, філософії, психології, моралі, історії, мистецтва, науки та політики. Міф – дуже архаїчна, але й безсмертна форма творчої фантазії для реалізації несвідомого прагнення до створення глобальної концепції найбільш значущих проблем буття. Міфотворчість пройшла складний багатовіковий шлях від примітивних і наївних архаїчних схем влаштування світу й космосу, від переказів про діяння першопредків до сучасних ускладнених міфологічних форм, які реалізуються в художніх творах, сучасній символіці, архітектурі і т.д.

Багато міфічних тем усе ще збереглися в сучасній культурі, однак їх важко розпізнати, оскільки вони були піддані тривалому процесу секуляризації. Людина повертається періодично до міфічного способу життя, не усвідомлюючи це, – наприклад, намагаючись втекти від реальності та хоча б короткий час жити в якісно новому темпоральному ритмі. У сучасному світі таку можливість дає читання, перегляд фільмів і вистав, видовищні розваги, оскільки створюють ілюзію перебування у часі підвищеної напруженості, зосередженості, долає кордони профанного та вривається у сакральне. А на чому ґрунтуються літературні сюжети сучасності – звичайно, на міфологічних (обов'язкова опозиція Добро – Зло, герой – антигерой, боротьба за кохання, мотив подорожі).

Сучасний світ повністю не виключив міфологічну поведінку, просто змінилася сфера її функціонування: міф не домінує більше у важливих секторах діяльності, він витіснений на більш приховані рівні психіки, частково у другорядну й навіть безвід-

повідальну діяльність суспільства, оскільки міф є неодмінною складовою людського буття та відображає неспокій людини, що живе у плинному часі. Недаремно дослідження міфології як феномена розпочалися ще в добу античності й активізувалися у другій половині XX ст. – людина вдосконалила свій побут технічно, зробила безліч відкриттів і врешті почала шукати витоків своєї духовної суті, механізмів своєї поведінки. Сучасна міфологія суттєво відрізняється від давньої, оскільки не є фундаментом усієї культури, достатньо мінлива (залежна від динамічних змін у соціальному житті суспільства), більш різноманітна за змістом.

Безперечно, кожне покоління дослідників запропонувало щось нове у трактуванні міфу, однак підсумком наукового дискурсу міфу залишається спільна для всіх теза – міфологія вічна, запропоновані нею важелі впливу на людську свідомість і поведінку залишаються поза часом та історичними змінами суспільств, оскільки ґрунтуються на первнях людського існування. Отже, основними засадами актуалізації міфології в сучасному світі є уніфікація та широке розповсюдження тієї самої культурної продукції, зміна образу культури та інтенсифікація соціальних змін, вплив культури центрів на периферію, міфологізовані сценарії поведінки людини, активна співпраця колективного несвідомого та індивідуальної психіки, постійне підживлення старих міфів (особливо релігійних) і створення на їх основі нових, побутування та визначальний вплив на людську свідомість «світської релігії», універсальність міфу як форми моделювання світу. Запропонований перелік не претендує на вичерпність, оскільки нові етапи розвитку людської культури безумовно запропонують нові засади актуалізації давніх міфологем.

1. Кемпбел Дж. Герой із тисячею облич / Дж. Кемпбел. – К. : Альтернативи, 1999. – 392 с.
2. Полосин В. Миф. Религия. Государство / В. Полосин. – М. : Ладомир, 1999. – 440 с.
3. Воеводина Л.М. Мифология и культура / Л.М. Воеводина. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2002. – 384 с.
4. Антонян Ю.М. Миф и вечность / Ю. М. Антонян. – М. : Логос, 2001. – 464 с.
5. McLuhan M. Culture is Our Business / M. McLuhan. – Toronto : McGraw-Hill Book Co., 1970. – 336 с.
6. Цивьян Т.В. Мифологическое программирование повседневной жи-

зни / Т. В. Цивьян // Этнические стереотипы поведения / [под ред. А.К. Байбурина]. – Л. : Наука, 1985. – С. 154-178.

7. Московичи С. Век толп / С. Московичи. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1996. – 485 с.

8. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде. – М. : Академический Проект, 2005. – 224 с.

ANNOTATION

Iryna Kostiuk. Culture of the XXI century in the thrall of mythology: causes and prospects. Peculiarities of myths living in modernity are investigate. The unification and change of culture character, influence of cultural centres to the periphery, scenarios of behavior, collaboration collective unconscious and individual psyche, feeding up the old mythes, being «secular religion», universality of myth as a form of modelling of world are determined as a main principles of the actuality of mythes.

Keywords: peculiarities of myths, scenarios of behavior, collective unconscious, «secular religion».

АННОТАЦИЯ

Ирина Костюк. Культура XXI века в плену мифологий: причины и перспективы. Исследуются особенности функционирования мифов в современности, нового мифотворчества. Принципами актуализации мифов определяются унификация и изменение образа культуры, влияние культуры центров на периферию, сценарии поведения, сотрудничество коллективного бессознательного и индивидуальной психики, подживление старых мифов, «светская религия», универсальность мифа как формы моделирования мира.

Ключевые слова: принципы мифотворчества, сценарии поведения, коллективное бессознательное, «светская религия».